

# ‘De oorlog achter de voordeur’



## Inkwartiering van soldaten en oorlogsvluchtelingen in de Zuiderwaterlinie

Voorstel liniebreed onderzoeksproject– Stef Koenis, maart 2024

In 2021 en 2022 hebben onderzoekers langs de Zuiderwaterlinie samen onderzoek gedaan naar het Rampjaar in het Zuiderwaterliniegebied. Wat dit onderzoek zo speciaal maakt, is dat onderzoekers vanuit het hele liniegebied *samen* het verhaal van de Zuiderwaterlinie en het Rampjaar een stukje completer wisten te maken. Dit leidde tot het mooie boek [‘Rampjaar of Jubeljaar’](#).

Vanuit de Alliantie Zuiderwaterlinie zouden we graag weer een **collectief onderzoeksproject** opstarten. Vanuit onze wens om te laten zien dat de Zuiderwaterlinie meer is dan alleen het puur militair-strategische en op basis van de input die ik tijdens mijn fietstochten door de linie heb gekregen, zijn we uitgekomen op het onderwerp ‘**inkwartieringen**’.

### Waarom inkwartiering?

Inkwartiering van soldaten en oorlogsvluchtelingen heeft altijd een grote rol gespeeld in de Zuiderwaterlinie en is een van de **belangrijkste** en **intiemste** manieren geweest waarop de inwoners in aanraking kwamen met de vele oorlogen in het gebied. In de geschiedwetenschap is inkwartiering een relatief **onontgonnen** onderwerp. Veel professionele historici hebben zich niet aan dit onderwerp gewaagd omdat het veel tijdrovend lokaal onderzoek vergt. Hier ligt juist onze kracht en zo kunnen wij met de Zuiderwaterlinie **een unieke bijdrage** leveren aan de geschiedwetenschap.

Wij denken dat inkwartiering bij uitstek een mooi thema is om interessante en vooral ook ten diepste **menselijke verhalen** op te halen die een breed publiek aanspreken. Met een sociale invalshoek in de geschiedschrijving kom je uit bij persoonlijke verhalen en belevenissen van ‘normale mensen’ (niet de generaals en de veldheren) die toegankelijk en overdraagbaar zijn en daarom zeer geschikt om het verhaal van de Zuiderwaterlinie uit te dragen.

Inkwartiering kwam langs de hele linie in alle tijdvakken voor en dit maakt het een heel **flexibel** thema dat onderzoekers langs de linie op basis van hun eigen voorkeur en de beschikbare bronnen kunnen aanvliegen. In sommige regio’s primeert bijvoorbeeld de Belgische Opstand terwijl er in andere regio’s ontzettend veel over de mobilisatie en inkwartieringen tijdens de Eerste Wereldoorlog te vertellen is. Als je ‘inkwartiering’ in brede zin opvat, duurt het zelfs tot **vandaag** de dag nog voort, bijvoorbeeld bij Brabantse gezinnen die Oekraïense vluchtelingen, en hiermee hun oorlogservaringen, in huis hebben genomen.

### Wat gaan we doen?

Deel uitmaken van een groter geheel werkt motiverend en binnen de onderzoeksgroep kunnen we met elkaar sparren, elkaar helpen en nieuwe vondsten aan elkaar

presenteren. We zullen elkaar een aantal keer **online en fysiek** treffen en als coördinator onderzoek ben ik altijd beschikbaar om jullie onderzoekers te ondersteunen.

Ook is het plan om het onderzoekstraject en onze overleggen te verrijken met **gasten en excursies** om het voor alle deelnemers zo interessant en inspirerend mogelijk te maken (denk daarbij aan: Christiaan van der Spek van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) die onderzoek heeft gedaan naar inkwartieringen, een gezelschap uit Terheijden dat met een toneelproductie over inkwartiering en vluchtelingen bezig is, en een bezoek aan het West-Brabants Archief (WBA) om te horen over veelbelovende bronnen).

Verder is het leuk om te vermelden dat we bij de Reinwardt Academie in Amsterdam een voorstel hebben ingediend voor een **studentenproject**. Tijdens dit project zullen de studenten aan de slag gaan met een *oral history* project over inkwartiering in de Zuiderwaterlinie. Naar gelang hun eigen voorkeur kunnen ze bijvoorbeeld mensen **interviewen** die als kind de inkwartieringen tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt of gezinnen die onlangs Syrische of Oekraïense oorlogsvluchtelingen in huis hebben gehad.

### Onderzoeksvragen

Inkwartiering heeft vele aspecten die de moeite van het onderzoeken waard zijn en samen met de deelnemende onderzoekers willen we de onderzoeksvragen voor dit project vaststellen. We zouden onderzoeksvragen van **kwantitatieve** aard kunnen stellen: hoe groot was de inkwartieringsdruk (in aantallen ingekwartierden per huishouden) en hoe verschilde deze door de tijd en tussen de verschillende dorpen/steden? Daarnaast zijn er **kwalitatieve** vragen te stellen: hoe werd de inkwartiering in een bepaalde periode op een bepaalde plaats georganiseerd? Hoe werd het ervaren? Wat voor vormen van culturele uitwisseling en wederzijdse verwondering vonden er plaats?

Inkwartiering staat over het algemeen bekend als iets negatiefs: onbehoorlijk gedrag vanuit de soldaten, ziekten, misbruik, uitgebleven financiële vergoedingen et cetera. Toch moeten er ook **positieve aspecten** zijn geweest: verhalen van ingekwartierde soldaten uit de Eerste Wereldoorlog die uiteindelijk trouwen met een lokaal meisje zijn niet zeldzaam en er zijn aanwijzingen dat inkwartiering voor (armere) inwoners ook een welkom verdienmodel was. We zijn benieuwd hoe deze voor- en nadelen tegen elkaar opwogen.

### De output

Ten slotte is het natuurlijk belangrijk om de kennis die we gaan ophalen te borgen. We hebben verschillende ideeën over hoe dit te doen. Elke maand **oktober** (de maand van de Geschiedenis) willen we in ieder geval graag naar buiten komen met een onderzoeksresultaat.

Een **boek** waarin de verschillende onderzoekers elk een hoofdstuk schrijven over de door hun onderzochte regio en periode is een voor de hand liggend en beproefd eindresultaat. Naast deze meer traditionele vorm lijkt het ons ook waardevol om de (tussentijdse) onderzoeksresultaten te presenteren via **artikelen** (bijvoorbeeld op Brabants Erfgoed of in *De Koerier* van Brabants Heem) en bij (bestaande) **geschiedenispodcasts** (om ook een jonger en nationaal publiek te bereiken). Verder kunnen we de onderzoeksresultaten overdraagbaar en beleefbaar maken via korte verhalen (**storytelling**, een mooi voorbeeld is het Zuiderwaterlinie [boek](#) van de Legendejagers) of ze kunnen de basis zijn voor een toneelstuk. Nu wil het dat ze in

Terheijden juist bezig zijn met een toneelproject over inkwartiering en oorlogsvluchtelingen...

De kennis, die op **wetenschappelijke basis** is verkregen, vormt de basis voor de verschillende bewerkingen en toepassingen. Samen gaan we met de onderzoeksgroep kijken waar behoefte aan is, maar we denken dat deze verscheidenheid aan media een mooi en motiverend perspectief biedt om de verhalen en kennis uit de linie te vertellen en te delen.

### Tijdspad (voorstel)

- **April 2024**: formeren onderzoeksgroep (mensen kunnen ook later nog aansluiten)
- **26 april 14:00-15:00**: een eerste onlinebijeenkomst om elkaar te leren kennen en een plan van aanpak te maken
- **Mei 2024**: oriënteren, vastleggen onderzoeksvragen en kaders
- **Juni 2024 – juni 2025**: uitvoeren onderzoek met periodieke bijeenkomsten
- **Oktober 2024**: tussentijds resultaat. Bijvoorbeeld een artikel of een aflevering bij een bestaande geschiedenispodcast
- **Mei 2025**: toneelvoorstelling over inkwartiering en vluchtelingen op de Kleine Schans in Terheijden
- **Oktober 2025**: publicatie boek

### Suggesties sub-projecten

Hierbij een aantal ideeën voor onderzoeksrichtingen die ik tijdens mijn fietstochten heb verzameld:

1. Inkwartiering tijdens de Tachtigjarige Oorlog
2. Inkwartiering tijdens het Rampjaar
  - a. Bijvoorbeeld in Oosterhout
3. Inkwartiering tijdens de Successieoorlogen
  - a. Bijvoorbeeld in Terheijden
  - b. Bergen op Zoom: tal van aanvallen werden afgeslagen tot de stad in 1747 na een beleg van bijna drie maanden werd ingenomen. De plaatselijke bevolking heeft toen veel afgezien v.w.b. het inkwartieren. Met name door geestelijken zijn er dagboeken bijgehouden over wat er gebeurde in de vesting.
4. Inkwartiering tijdens de Bataafse Opstand (1793-95)
  - a. Bijvoorbeeld in Made
5. Inkwartiering tijdens de Franse Tijd
  - a. Bijvoorbeeld bij Reek en Grave
6. Inkwartiering tijdens de Belgische Opstand
  - a. Wat meer in het zuiden, bij de Dommel, bijvoorbeeld in Sint-Oedenrode in 1839. Ook in Made
7. Inkwartiering van de Marechaussee in Haren rond 1900 om de Groenendijk (Beerse Overlaat) te beschermen tegen sabotage door boeren
8. Inkwartiering van Nederlandse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog

- a. Op veel plekken, o.a. in Ooltgensplaat, Willemstad, Waalwijk
- 9. Opvang van enorme hoeveelheden Belgische oorlogsvluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog
  - a. Bijvoorbeeld in Bergen op Zoom
  - b. Veel beeldmateriaal beschikbaar
- 10. Inkwartiering van Duitse Soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog
  - a. Bijvoorbeeld rond Steenberg
- 11. Inkwartiering van geallieerde (Poolse, Amerikaanse, Engelse, Canadese) soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog
  - a. Bijvoorbeeld bij Vlijmen
  - b. Interviews mogelijk
- 12. Opvang vluchtelingen door natuurrampen?
  - a. 1953: Watersnoodramp
  - b. 1995: Ontruiming Bommelerwaard
- 13. Opvang van Syrische en Oekraïense oorlogsvluchtelingen in gezinnen in het Zuiderwaterliniegebied
  - a. Interviews mogelijk

## Bronnen

Een aantal suggesties voor **primaire bronnen** waar we naar kunnen kijken om nieuwe dingen boven water te halen:

1. Dagboeken of brieven van inwoners of soldaten. Dit is vooral een bekende bron uit de Franse tijd en de Belgische Opstand. We moeten ons wel realiseren dat dit type bron niet altijd heel representatief is (soldaat moest kunnen schrijven, geld hebben voor pen en papier, met brieven schrijven zijn opgevoed en er moest een bewaarcultuur bij de familie heersen)
2. Interviews. Dit is natuurlijk alleen mogelijk bij de meer recente geschiedenis: inkwartieringen tijdens de Tweede Wereldoorlog en opvang van oorlogsvluchtelingen (uit Joegoslavië, Syrië, Oekraïne) in de afgelopen decennia.
3. Rekeningen. De vergoedingen voor de inkwartieringen verliepen vaak via het stads- of dorpsbestuur. Ook kunnen er in deze rekeningen andere interessante dingen worden gevonden.
4. Strafrechtelijke documenten. Van wanneer de spanningen te hoog opliepen en er onenigheid ontstond zijn er misschien strafzaken terug te vinden.
  - a. In schepenbankarchieven
  - b. Voor de berechting van militairen moet je misschien ook bij een centraal militair archief zijn?
5. Archieven van organisaties uit het maatschappelijke middenveld
  - a. Bijvoorbeeld plaatselijke steuncomités voor de opvang van Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog
6. Klachtenbrieven
  - a. Aan de burgemeester
  - b. Van de burgemeester aan het militaire hoofdkwartier
7. Inkwartieringslijsten
8. Fotomateriaal en bijschriften

- a. Bijvoorbeeld voor WOI: gezinnen met ingekwartierde soldaten (en bijschriften: bijvoorbeeld dat een ingekwartierde soldaat is getrouwd met een lokaal meisje)
- 9. Militaire reglementen op nationaal niveau (groot plakkaatboek etc.)
  - a. Rechten en plichten van de soldaten en gastgezinnen, vergoedingen etc.
  - b. Om lokale regelingen en gebeurtenissen in context te kunnen plaatsen

Ilse Jansen van het West-Brabants Archief (WBA) heeft het aanbod gedaan om een **presentatie te organiseren voor de heemkundigen** die met inkwartiering aan de slag gaan in het werkgebied van het WBA. Op deze manier kan ze hen op weg helpen met het zoeken in de bronnen. Het zou leuk zijn om ook bij de andere regionale archieven dergelijke bijeenkomsten te organiseren.

Ik heb ook met Hildo van Engen (Erfgoed 's-Hertogenbosch) en Mariska Heijmans (SALHA) gesproken en zij waren ook bereid om enthousiaste heemkundigen op gang te helpen in het archief. Het plan is om de komende tijd ook nog bij andere archieven langs te gaan om te zien of we zo wellicht een systeem van '**archivaris-buddy's**' voor de heemkundigen kunnen opzetten.

### Literatuurlijst (opzet)

Alphen, M.A. van, J. Hoffenaar en C. van der Spek, *Krijgsmacht en handelsgeest* (2019).

Deynoot, W.T.G., *Inkwartieringen* (Proefschrift Universiteit Leiden, Leiden 1878).

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, M. F. A. Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving: invloed van inkwartieringen op de bestaans- en leefsituatie in Noord-Brabant tijdens de eerste jaren van de Belgische Opstand 1830-1834* (Tilburg, 1986).

Heijden, K. van der, *Verdwenen tentenstad op de hei. Militairen en bevolking in Gilze en Rijen bij de Belgische afscheiding 1830-1839* (Gilze en Rijen 2021).

Nooijen, R. van, *Boxtel en Brabant 1813-1840: Van herwonnen soevereiniteit Nederland tot nasleep afscheiding België* (versie 16 juli 2023).

Rehm, G.J., *Made, Geertruidenberg En Drimmelen in 1833 Gezien Door de Vrijwillige Militair Pieter de Quack* (??).

Spek, C. van der, 'Verarming En Broodgebrek: Inkwartiering En Rekwisities in de Franse Tijd', *Leidschrift* 32 (mei 2017) 17–31.

### Ideeën voor andere liniebrede onderzoeksprojecten (voor de komende jaren)

Sociale geschiedenis

- Verhalen over buitenlandse soldaten die in de linie woonden. Sommigen brachten zelfs hun familie mee en natuurlijk hun eigen religie. In veel vestingsteden werden speciaal voor de garnizoenssoldaten kerken gebouwd. Wat had hun aanwezigheid voor invloed op de lokale gemeenschap?
- (Waterbouwkundig) Boerenverdriet: hoe gingen boeren in het verleden om met wateroverlast en verzilting van de bodem (als gevolg van inundatie). Dit zijn problemen die ook vandaag de dag weer spelen.

### Waterbouwkundig

- Over aanleg van de waterlinie(s)
- (Sociaal) Verhalen van mensen die gedwongen aan de fortificaties moesten werken
- (Sociaal) Klimaatadaptatie in het verleden: hoe gingen mensen om met overstromingen?

### Militaire geschiedenis

- De Koude oorlog in het Zuiderwaterliniegebied. Op een aantal plekken in de Zuiderwaterlinie is er goed uit de Koude Oorlog terug te vinden, bijvoorbeeld in Reek, Sint-Andries, Fort de Hel en Fort Prins Frederik. Op Fort Buitensluis was er in die periode dan weer een camping voor militairen. Wat zijn hier de verhalen achter en wat is er nog meer te vinden?
- 1629, het Beleg van 's-Hertogenbosch. Wat gebeurde hieromheen allemaal in de Zuiderwaterlinie? Hoe liepen de mars- en aanvoerroutes en hoe werd het Beleg in de rest van het Zuiderwaterliniegebied beleefd?
- (Sociaal) Andere functie van de forten, bijvoorbeeld: (preventieve) internering, gebruik als (militaire) camping.